

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У СХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ РЕГІОНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Белозорова Н.О.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди

Анотація. У статті актуалізовані питання вивчення теорії та практики розвитку початкової освіти краю, наведено результати вивчення існуючих літературних та історико-педагогічних джерел, що окреслюють коло проблем становлення початкової освіти у Східноукраїнському регіоні другої половини XIX – початку XX ст. Проаналізовано педагогічні передумови створення мережі початкових шкіл у регіоні, види таких навчальних закладів, що діяли наприкінці XIX ст. Виявлено ускладнення, що супроводжували становлення та розвиток початкової освіти.

Ключові слова: освіта, регіон, історія, педагогіка, початковий

Аннотация. Белозорова Н.А. Развитие начального образования в Восточноукраинском регионе во второй половине XIX – в начале XX ст. как историко-педагогическая проблема. В статье актуализированы вопросы изучения теории и практики развития начального образования края, приведены результаты изучения существующих литературных и историко-педагогических источников которые очерчивают круг проблем становления начального образования в Восточноукраинском регионе второй половины XIX, – начала XX ст. Проанализированы педагогические предпосылки создания сети начальных школ в регионе, виды таких учебных заведений, которые действовали в конце XIX ст. Обнаружены осложнения, которые сопровождали становление и развитие начального образования.

Ключевые слова: образование, регион, история, педагогика, начальный.

Annotation. Belozorova N.A. Development of primary education in the region in the second half XIX – at the beginning of the XX item as a historical pedagogical problem. The article deals with the problem of studying theory and practice of development primary education of the country, the results of studying existent literacy and historical pedagogical source have been viewed also here. This results include the period of the second part of the XIX – the beginning of the XX century in the analysed region. Have been analysed pedagogical suppositions of development the systems of primary schools in the region that were simply as at the end of the XIX century. Found out complications which accompanied becoming and development of primary education.

Keywords: formation, region, history, pedagogics, initial.

Вступ

В умовах становлення та розвитку української держави, реформування освіти України з урахуванням її інтеграції в європейський культурний та економічний простір, що висуває нові завдання в галузі освіти й виховання підростаючого покоління, особливої актуальності набуває проблема розвитку початкової освіти в Україні. Закони України «Про освіту», «Про початкову освіту» Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») визначають основні засади розвитку початкової ланки вітчизняної освіти, спрямовують її на інтелектуальний соціальний, духовний розвиток дитини, закладання основ для подальшого успішного навчання у середніх та вищих закладах освіти, розгортання процесів саморозвитку і самоосвіти. Виходячи з цього, можна наголосити на особливому значенні початкової освіти як своєрідної бази для входження людини у культурно-освітній простір та самореалізації у ньому.

Суттєвою умовою успішної реалізації цих завдань є не лише пошук нових дієвих теоретичних та практичних розробок щодо вдосконалення процесів навчання та виховання дітей у молодших класах, а й вивчення, узагальнення і творче переосмислення історико-педагогічного досвіду розвитку початкової освіти в Україні, зокрема досвіду прогресивної педагогіки другої половини XIX – початку XX століття, для якої характерні суттєві реформаторські зміни та перетворення в галузі освіти, та подальше використання його окремих положень для удосконалення та оновлення цієї ланки освіти. Тільки такий підхід до вирішення складних завдань виховання підростаючого покоління, основою якого є глибоке осмислення й усвідомлення історико-педагогічного досвіду, звернення до національних джерел педагогічної теорії та шкільної практики, методів та форм практичної діяльності вчителів початкової школи, може забезпечити реалізацію освітньо-виховної мети сучасної початкової освіти, а з нею сприятиме зростанню освітнього потенціалу усього суспільства

Робота виконана за планом науково-дослідницької діяльності кафедри теорії і практики професійної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди

Формулювання цілей роботи

Мета: актуалізувати питання вивчення теорії та практики розвитку початкової освіти у Східноукраїнському регіоні другої половини XIX – початку XX ст.

Об'єкт дослідження: історико-педагогічний аспект становлення початкової освіти у Східноукраїнському регіоні другої половини XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження: вплив освітніх соціальних, політичних, економічних чинників на становлення та розвиток початкової освіти у Східноукраїнському регіоні другої половини XIX – початку XX ст.

Методи: загальнонаукові (аналіз, синтез, систематизація, зіставлення, класифікація історико-педагогічних джерел, архівних документів, матеріалів, періодичних видань досліджуваного періоду), що дозволило узагальнити та систематизувати погляди зарубіжних та вітчизняних педагогів на проблему, яка вивчається; історичні (хронологічний, історико-типологічний, логіко-історичний), які дали можливість

простежити становлення початкових шкіл у Східноукраїнському регіоні у другій половині XIX на початку XX ст. у динаміці, в часовому просторі й послідовності; порівняльно-історичний і системно-структурний – для зіставлення й порівняння подій, фактів, поглядів щодо означеної проблеми, характеристики питань організації навчання учнів початкових шкіл у досліджуваній період.

Результати дослідження.

Аналіз історико-педагогічної літератури, публікацій у періодичних виданнях досліджуваного періоду показав, що в працях видатних педагогів і просвітників минулого порушено чимало педагогічних питань, пов'язаних з розвитком початкової освіти, які не втратили своєї актуальності. Серед них :

- загальні питання розвитку освіти в регіоні, підготовки вчителів початкової школи (Г. Гіппіус, З. Кіпріянова, В. Бейер, К. Вентцель, К. Ліпілов);
- визначення сутності початкової освіти (М. Бунаков, Б. Грінченко, П. Каптерев, М. Костомаров, В. Острогорський, С. Русова, К. Ушинський та інші);
- аналіз вікових та психофізичних особливостей дітей молодшого шкільного віку, що визначають специфіку методів і форм навчання та виховання у початковій школі (В. Острогорський, М. Рубінштейн, М. Румянцев, С. Русова, К. Ушинський та інші);
- розкриття методичного аспекту навчання у початковій школі (А. Ведель, М. Дашевський, С. Миропольський, В. Острогорський, Д. Тихомиров, А. Сосновський та інші).

Серед робіт сучасних вчених з означеної проблематики слід відзначити: «Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.» (Т. Кравченко, 1999), «Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті» (В. Курило, 2000), «Теорія та практика навчання образотворчого мистецтва учнів початкових шкіл Слобожанщини (друга половина XIX – початок XX ст.)» (В. Ворожбіт, 2001), «Теорія і практика навчання співу у початкових школах Слобожанщини (друга половина XIX – початок XX ст.)» (Н. Рудічева, 2002) та ін. У наведених вище наукових працях відтворено еволюцію теорії та практики початкової освіти України та навчання окремим предметам в початкових школах Східноукраїнського регіону у другій половині XIX – на початку XX ст., виявлено і схарактеризовано провідні методи й організаційні форми навчання в початкових школах в досліджуваній період. Однак проведений аналіз численних наукових праць дозволяє зробити висновок про те, що на сьогодні в педагогічній науці недостатньо повно у історико-педагогічному аспекті розкрито проблему навчання молодших школярів, не узагальнено провідні ідеї вітчизняних та зарубіжних педагогів із зазначеної проблеми, не висвітлено зміст початкового навчання, а також практичний досвід навчання дітей в початкових школах Східноукраїнського регіону другої половини XIX – початку XX ст.

У зазначений період освіта регіону вже мала певні історично закладені традиції, що і визначили напрям її розвитку. Аналіз праць вчених [2; 3] показав, що ще наприкінці XVII – на початку XVIII століття на Лівобережній і Слобідській Україні у ряді міст і сіл були початкові школи, в яких навчалися діти городян, козаків і селян; грамоту поширювали також мандрівні дяки. У другій половині XVIII століття внаслідок посилення національного гноблення й розорення селян та козаків більшість сільських шкіл на Лівобережній і Слобідській Україні припинили своє існування.

У 1786 році указом цариці Катерини II було затверджено "Статут народних училищ", за яким у повітових містах українських губерній були відкриті малі школи з дворічним курсом, а в губернських центрах – головні школи з 5-ти річним терміном навчання. Поряд з училищами в окремих селах існували так звані дяківки-приватні навчальні заклади, де вчителями були дяки [3]. У 1804 році царський уряд провів реформу шкільної освіти, за якою були встановлені такі типи освітніх закладів початкової ланки освіти: парафіяльне училище, повітове училище, а також середньої ланки: гімназія й університет [2]. Парафіяльні школи були підпорядковані духовному відомству. Парафіяльні (від слова парафія – село чи кілька навколишніх сіл, які були прикріплені до однієї церкви школи) були таких типів: школи грамоти, однокласні та двокласні. Школи грамоти були з однорічним курсом, однокласні – з двоохрічним, а двокласні – з п'ятирічним курсом-навчання. У 1884 році Міністерством освіти видані "Правила про парафіяльні школи", за якими ці школи почали називатися церковнопарафіяльними [5]. Цим ще раз було наголошено, що школи знаходяться цілком у віданні православної церкви. У середині – наприкінці XIX ст. цей тип початкових шкіл домінував у регіоні.

На розвиток початкової освіти у Східноукраїнському регіоні другої половини XIX – початку XX ст. вплинуло те, що у багатьох містах краю ще з початку XIX ст. діяли різноманітні навчальні заклади, що постачали вчительські кадри для початкових шкіл. Серед подібних закладів, що першими в Україні з'явилися у Харкові, Чернігові, Катеринославі, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Херсоні, гімназії та інститути шляхетних дівчат.

Крупні освітні заклади краю, під патронатом Міністерства освіти, займалися і влаштуванням початкових шкіл. Так, у 1805 р. у Харкові відкрився перший в Україні університет, який здійснюючи керівництво навчальними закладами Харківського навчального округу, відіграв значну роль у розвитку культури науки, освіти і початкової школи. У 1885 р. у віданні цього університету було 136 парафіяльних училищ, 116 повітових училищ і 13 гімназій [2].

Завдяки бурхливому розвитку освіти у регіоні к кінцю XIX ст. в Україні, крім церковнопарафіяльних шкіл та початкових шкіл Міністерства освіти, діяли й школи інших відомств, наприклад школа торгового мореплавання у Херсоні, школа виноградарства в Криму, школи садівництва в Полтаві, Катеринославі та інших містах. Після скасування кріпосного права у розвитку початкової освіти на Україні значну роль відігравали земства, створені внаслідок земської реформи 1864 року. Земства також відкривали і на свої кошти утримували

початковій школи – так звані земські, а також організовували вчительські курси.

Педагогічний досвід, накопичений у на протязі XIX ст., у Східноукраїнському регіоні активно збагачувався ідеями видатних вітчизняних педагогів та склав основу подальшого розвитку теорії та практики навчання і виховання у початкових школах краю. В цей період закладалися основи становлення та розвитку початкової освіти, що і відбувся у другій половині століття. В цей період кількість початкових шкіл у Східноукраїнському регіоні зросла у 12 разів (порівняно з серединою століття), однак вони не задовольняли потреби народу в початковій освіті [2; 4]. Аналіз документів, що належать тому часу, показує проблеми, з якими стикалася початкова освіта у період свого становлення:

1. Низький рівень грамотності населення, за переписом населення 1897 року на Україні 75% населення було неписьменним [2; 3].

2. Незадовільна якість навчання у початкових школах. Найпримітивнішу освіту давали церковнопарафіяльні школи, які й у 1900 р. становили 80% від усіх початкових шкіл. У занедбаному стані були парафіяльні школи. На їхнє утримання держава коштів не відпускала. Спеціальних шкільних приміщень не було. Навчання в них обмежувалося читанням, початками арифметики та вивченням молитов. У цих школах вивчалися предмети: Закон Божий, який викладали, як правило, священнослужителі, російська мова, слов'янська мова, історія, арифметика, географія, письмо, церковні співи [5].

3. Низький рівень підготовленості вчителів початкових шкіл, яких за архівними даними готували лише декілька навчальних закладів, оскільки, стан вищої педагогічної освіти в Україні був ще незадовільним, а усі вищі навчальні заклади зосереджувалися у крупних містах: Києві, Харкові, Одесі й Катеринославі.

4. Розгалуженість системи управління діяльністю початкових шкіл, що унеможлиблювало створення єдиних вимог до якості початкової освіти, ускладнювало перевірку успішності роботи вчителів, глибини та міцності знань учнів.

5. У підросійській Україні в усіх початкових і середніх школах навчали російською мовою за навчальними планами і програмами, що діяли по всій Росії [4]. На розвиток освіти на цих територіях значною мірою впливала русифікаторська політика царизму.

Пошук шляхів усунення зазначених труднощів становлення початкової освіти другої половини XIX – початку XX ст., що виникали на тлі бурхливого розвитку Східноукраїнського регіону, зумовив особливий інтерес накопиченого у той період історико-педагогічного матеріалу для сучасних вчених. Отже, вивчення теорії та практики розвитку початкової освіти у Східноукраїнському регіоні другої половини XIX – початку XX ст. є актуальною історико-педагогічною проблемою.

Висновки.

У ході дослідження встановлено, що на організацію педагогічної праці вчителя початкової школи у другій половині XIX – на початку XX ст. позитивно вплинули такі соціально-політичні та економічні умови, як скасування кріпацтва та проведення реформ головних аспектів життя суспільства; загострення національно-політичних, економічних, соціокультурних суперечностей у суспільстві, що призвело до шкільних реформ 60-х рр. XIX ст. У цей час створено початкову народну школу, яка була представлена переважно міністерськими, земськими і церковнопарафіяльними школами.

Встановлено, що негативно позначилось на організації педагогічної праці вчителів початкової школи недостатнє фінансування шкільної мережі, важке економічне становище населення, недостатня кількість шкіл, відсутність національної школи, невідповідність політики влади в галузі народної початкової освіти потребам соціально-економічного та гуманітарного розвитку. Низький соціальний статус вчителя початкової школи, його матеріальна незабезпеченість, правова незахищеність не сприяли самостійній творчій праці, вдосконаленню педагогічної майстерності, призводили до плінності кадрів.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямі.

У свідомлюючи багатогранність обраної теми і враховуючи обмежені рамки роботи, дослідження не претендує на повне висвітлення теми. До перспективних напрямів подальших наукових розробок відносимо вивчення підготовки педагогічних кадрів, організації діяльності, зміст та методи навчання у початкових школах Східноукраїнського регіону другої половини XIX – початку XX ст.

Література

1. Акимов В. Земская работа по подготовке народных учителей // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1915. – №4. – С. 145-183; №5. – С. 1-25; №6. – С. 129-167. Курило В.С., Подов В.И. Образование в Донбассе (XIX начало XX вв.) – Луганск ЛДПУ, 1999. – 114 с.
2. Курило В.С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті – Луганськ ЛДПУ, 2000. – 460 с.
3. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української педагогіки. – К.: Інститут змісту і методів навчання МО України, 1999. – 356 с.
4. Столярчук Т. О. Боротьба українських вчителів та просвітителів за право навчання у народній школі рідною мовою у другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові записки ТДПУ. Серія: Педагогіка – 2003. – №1. – С. 70-75.
5. Столярчук Т. О. Організація праці народних вчителів у церковнопарафіяльних школах у другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові записки ВДПУ. Серія: Педагогіка і психологія – 2004. – Вип. 9. – С. 155-160.

6. Фатальчук С.Д. Передумови виникнення гімназійної освіти Східноукраїнського регіону в другій половині XIX – на початку XX століття // Дійсність – думка – дослід. Матеріали 1-ї загальноуніверситетської конференції молодих учених, присвяченої 60-річчю звільнення м.Слов'янська від німецько-фашистських загарбників і 12-й річниці незалежності України/ Відп. ред. проф.Глушенко В.А.– Слов'янськ: Видавничий центр СДПУ, 2004. – С. 32–34.

Надійшла до редакції 26.06.2008р.